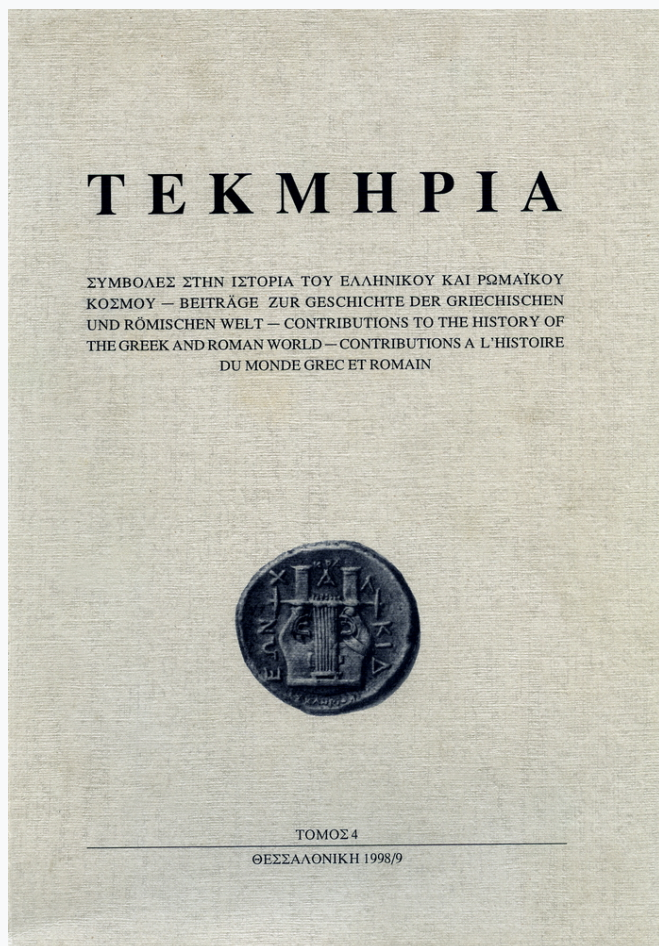

Tekmeria

Vol 4 (1998)

Ἡ ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας στὴν Ἀρχαιότητα: Νέες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές

A. Γ. ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

doi: [10.12681/tekmeria.140](https://doi.org/10.12681/tekmeria.140)

To cite this article:

ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ Α. Γ. (1998). Ἡ ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας στὴν Ἀρχαιότητα: Νέες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές. *Tekmeria*, 4, 13–30. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.140>

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΝΕΕΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ*

Τό παρόν ἄρθρο¹, ἀποσκοπεῖ στήν δημοσίευση καί τόν ἱστορικό σχολιασμό τεσσάρων νέων ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν γιά μέλη τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας τῆς Βέροιας κατά τήν ἀρχαιότητα.

Τό καλοκαίρι τοῦ 1995 ἡ ἐκσκαφή θεμελίων σέ οἰκόπεδο τῆς Βέροιας² ἔφερε στό φῶς δύο ἐπιτύμβιες στήλες (τίς ὑπ' ἀριθμ. 2 καί 3). Ἡ ἀνασκαφή ποῦ ἀκολούθησε ἀποκάλυψε ἐννέα τάφους καί, μολονότι εἶναι πιθανόν οἱ στήλες νά συνδέονται μέ κάποιον ἀπό αὐτούς, κάτι τέτοιο δέν κατέστη δυνατόν νά ἐπιβεβαιωθεί³. Ἡ τρίτη στήλη (ἡ ὑπ' ἀριθμ. 1) ἦταν εὗρημα τῆς ἴδιας μέρας, ἀλλά δέν προέρχεται ἀπό τόν ἴδιο χῶρο. Βρέθηκε σέ ἀπόσταση μόλις 70 μ. ἀπό τὸ οἰκό-

* Θεορμές εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν ἐπίκουρο καθηγητὴ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Παντελὴ Νίγδελι, τόσο γιὰ τὴν ἀρχικὴ του ἐνθάρρυνση νά ἀσχοληθῶ μέ τὸ θέμα, ὅσο καί γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ του συμβολὴ σέ ὅλα τὰ στάδια τῆς μελέτης.

1. Στὸ ἄρθρο χρησιμοποιοῦνται οἱ ἑξῆς συντομογραφίες: *CJ*: P.J.-B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, I: *Europe*, Rome 1936, II: *Asie - Afrique*, Rome 1952, I²: δεύτερη ἔκδοση μέ Προλεγόμενα (Prolegomenon) τοῦ B. Lifshitz, New York 1975. Feissel: D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIe au VIe siècle*, Paris 1983 (*BCH Suppl.* VIII). Horst: P.W. Van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs: An Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funerary Epigraphy (300 B.C.E.-700 C.E.)*, Kampen 1991. Kant: L.H. Kant, *Jewish Inscriptions in Greek and Latin*, *ANRW* II 20, 2 (1987), 671-713. Schürer: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*: A new English Version revised and edited by G. Vermes - F. Millar - M. Goodman - P. Vermes - M. Black, Edinburgh II-III 1-2, 1986. Ἐπιγραφές Βέροιας: Λ. Γουναροπούλου - Μ. Χατζόπουλου, *Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας, τ. Α'*: *Ἐπιγραφές Βέροιας*, Ἀθήνα 1998.

2. Τὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Μ. Βέρορου καί Κ. Γαρέζιου βρίσκεται στήν συμβολή τῶν ὁδῶν Κυδωνοχωρίου καί Ἀσπασίας στό Ο.Τ.319, στά ΝΑ τῆς πόλης, περιοχὴ ἡ ὁποία κατὰ καιροὺς ἔχει δώσει ἀξιόλογα ἐπιγραφικὰ κείμενα.

3. Γιὰ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς βλ. ΑΔ 50, 1995 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Οἱ τάφοι ποῦ ἀνασκάφηκαν ἀνήκουν στήν περιοχὴ τοῦ νοτιοανατολικοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας πόλης, τὸ ὁποῖο ἔχει δώσει κατὰ καιροὺς τάφους ὅλων τῶν ἐποχῶν.

πεδο, μπροστά από τήν οἰκία τῆς ὁδοῦ Ἀσπασίας ἀρ. 3, πρὶν αὐτὴ ἀσφαλτοστρωθεῖ. Τό τελευταῖο εὑρημα, ἕνας ἐνεπίγραφος κιονίσκος, βρέθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1999, μόλις 25 μ. ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῆς ἀνασκαφῆς⁴.

Ἡ ὑπαρξὴ ἐβραϊκῆς παροικίας στὴν Βέροια κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἤδη γνωστὴ ἀπὸ γραμματειακὲς καὶ ἐπιγραφικὲς πηγές.

Ἡ μόνη γραμματειακὴ πηγὴ στὴν ὁποία ἀναφέρεται ρητὰ εἶναι τὸ γνωστὸ χωρίο τῶν *Πράξεων τῶν Ἀποστόλων* τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ στὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν πόλιν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1^{ου} αἰ. μ.Χ. Στὸ χωρίο αὐτὸ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἢ πληροφορία ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Βέροιας ἐδειξαν εὐνοϊκότερες διαθέσεις πρὸς τὸν Ἀπόστολο ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ὁμοδόξων τοὺς τῆς Θεσσαλονίκης⁵, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι στίς συναθροίσεις τῆς συναγωγῆς παρίσταντο μέλη τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὴν γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες συναγωγὲς κατηγορία τῶν *σεβομένων*⁶.

Ἄν καὶ οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνει τὸ χωρίο εἶναι ἐλάχιστες, ἡ Συναγωγὴ τῆς Βέροιας θὰ πρέπει νὰ ἦταν μία ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς τῆς Μακεδονίας⁷, ὥστε νὰ ἐπιλεγεῖ ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς πέντε σταθμοὺς τοῦ κατὰ τὴν δευτέρη περιοδεία τοῦ στὴν Ἑλλάδα.

4. Ὁ κιονίσκος περισυλλέχθηκε ἀπὸ τάφρο ἡ ὁποία ἀνοίχθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ μικροῦ τοιχείου σὲ νεόκτιστη οἰκοδομὴ ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν συμβολὴ τῶν ὁδῶν Κυδωνοχωρίου καὶ Κουντουριώτη, στὸ ἴδιο Ο.Τ.319. Γιὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ εὐρήματος εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν συνάδελφο στὸ Μουσεῖο Βέροιας κ. Λιάνα Στεφανῆ.

5. Πράξεις 17, 10-15: Ἦσαν εὐγενέστεροι τῶν ἐν Θεσσαλονίκη, οἵτινες ἐδέξαντο τὸν λόγον μετὰ πάσης προθυμίας καθ' ἡμέραν ἀνακρίνοντες τὰς γραφὰς εἰ ἔχει ταῦτα οὕτως. πολλοὶ μὲν οὖν ἐξ αὐτῶν ἐπίστευσαν καὶ τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν τῶν εὐσηχημένων καὶ ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγοι. Γιὰ τὸν ὄρο "εὐγενέστατοι" καὶ τὴν σημασία του βλ. F.W. Danker "Menander and the New Testament", *NTS* 10 (1963-64) 366-7.

6. Ἰ. Γαλάνη, "Ἡ συνάντησις τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν ἐθνικὸ καὶ τὸν Ἰουδαϊκὸ κόσμον στὸν ἐλλαδικὸν χώρον κατὰ τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων", *Μνήμη Ἰ. Ε. Ἀναστασίου*, Θεσσαλονίκη 1992, 129-30. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα τῶν "σεβομένων-φοβουμένων" καὶ τὴν συμμετοχὴν τοὺς στίς ἐβραϊκὲς συναγωγὰς βλ. Horst, 71, 135-37. Kant, 687-90. Ἰ. Γαλάνη, ὅπ.π., 131-40. P. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor* (Society for the New Testament Studies, Monographs Series, 69), Cambridge 1991, 145-65, 179-80, 186. Γιὰ τὴν ἰδιαίτερον θέσιν τῶν γυναικῶν στὴν κατηγορίαν αὐτὴν, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων τονίζεται στὸ ἐδάφιο πού παραθέσαμε, βλ. Schürer, 162-63.

7. Γιὰ τὴν παρουσίαν Ἑβραίων στὴν Μακεδονία βλ. Φίλωνος, Πρεσβεία πρὸς Γάϊον XXXVI, 281 καὶ Πράξεις ii, 9-11. Γιὰ τὴν ἐβραϊκὴν κοινότητα στὴν Βέροια A. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Athens 1988, 454-55. F. Papazoglou, *Les villes*

“Ὅσον ἀφορᾷ στὶς μέχρι τοῦδε γνωστὲς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας, αὐτὲς εἶναι δύο ἐπιτύμβιες, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται στὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα καὶ ἔχουν συνταχθεῖ, ὅπως ἄλλωστε ἡ πλειονότητα τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν, στὰ Ἑλληνικά⁸.

Ἡ πρώτη, ἡ ὁποία στήθηκε στὸν τάφο κάποιας Μαρίας ἀπὸ τὸν γαμπρό της *μνησκόμενον τῆς εὐεργεσίας αὐτῆς*, χρονολογεῖται στὸν 4^ο - 5^ο αἰ. μ.Χ. καὶ συνιστᾷ τὴν πρώτη καὶ μοναδική ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ὅπου ἀναφέρεται *ἡ ἀγνωστὴ συναγωγή* τῆς πόλεως. Σὲ αὐτὴν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀναθέτη, θά ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ τὸ πρόστιμο σὲ περίπτωση παραβίασης τοῦ τάφου⁹.

Ἡ δεύτερη,¹⁰ ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ ἐβραϊκὰ σύμβολα (ἐπτάφωτη λυχνία, κίτρο, κέρας, κλαδί φοῖνικα, φαρᾶσι), παραδίδει μόνον τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν καταγωγή του (Ἰωσὴς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια), χρονολογεῖται δέ μὲ ἐπιφύλαξη στὸν 5ο αἰ¹¹.

Μὲ ἓναν τόσο περιορισμένο ἀριθμὸ μαρτυριῶν, εἶναι εὐλόγο οἱ νέες ἐπιγραφές πού παρουσιάζονται ἐδῶ νὰ ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας, ἐφόσον μάλιστα ἐκτὸς τῶν ἄλλων παρέχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωσή της.

de Macédoine à l'époque romaine, Paris 1988 (BCH Suppl. XVI) 142. Ἐπιγραφὲς Βέροιας, 39, 46, καὶ γενικά γιὰ τίς παροικίες στὸν χῶρο τῆς Μακεδονίας Δ. Κανατσούλη, “Ἡ Μακεδονικὴ πόλις”, *Μακεδονικά* 4 (1955-60) 261-64.

8. Γιὰ τὴν χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας: *CIIJ*², Prolegomenon, 24 (μὲ βιβλιογραφία) καὶ LXV-LXVI. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period, Synagogues of Diaspora*, New York: Pantheon 1953-1968, 122-26. Lloyd B. Urdahl, “Jews in Attica”, *SO* 43 (1968) 40-41. Horst, 22-24. Γιὰ τὴν χρῆση τῆς Ἑλληνικῆς ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους ἀκόμη καὶ στὶς λειτουργικὲς τοὺς ἀνάγκες, Schürer, 142.

9. Feissel, 244-45 (= Ἐπιγραφὲς Βέροιας, ἀρ. 455).

10. *CIIJ*², Prolegomenon, 77-78, no 694a (= Feissel, 243. Ἐπιγραφὲς Βέροιας, ἀρ. 454).

11. Σὲ πρωϊμότερη ἐποχὴ (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.) ἀνήκουν ἐπιγραφικὰ μνημεῖα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ὀνόματα σημιτικῆς προέλευσης (Μαρία, Σαμβατίς καὶ Σαμβατίων. Βλ. A. Tatakis, ὅπ.π. 404 καὶ Π. Ἀδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοὶ βασιλεῖς*, Ἀδμη. Διδ. Διατριβὴ Θεσσαλονίκης 1996, 275-76), δυστυχῶς ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἂν τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα ἦταν μέλη τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητος, διότι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δὲν γνωρίζουμε παρὰ μόνον τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων. Γιὰ τὴν σχετικὴ ἀποδεικτικὴ ἀξία μεμονωμένων σημιτικῆς προέλευσης ὀνομάτων ὡς πρὸς τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν προσώπων πού τὰ φέρουν βλ. τίς ἐπιφυλάξεις τῆς ἔρεινας (Horst, 16 κ.ἐξ.) Γιὰ τὸ ὄνομα Σανβατίς βλ. *CIIJ*², Proleg. 88 καὶ B. Nystrom, “A Symbol of Hope from Thessalonica”, *HThR* 74, 3 (1981) 326.

Ι) Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη χωρίς επίστεψη από λευκό χοντροκόκκο μάρμαρο (Ἄρ. εὐρ. Μουσείου Βέροιας Λ 872). Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0,92 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,23 μ., πάχος 0,12 μ., κρόταφος 0,075 μ. Ὑψος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,24 μ. Ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν 0,44 μ. καὶ κάτω ἡ στήλη εἶναι ἀδρά δουλεμένη μὲ βελόνι γιὰ τὴν ἐνθεσὴ τῆς. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἀνώμαλη, ὑποτυπωδῶς ἐπεξεργασμένη μὲ τὸ βελόνι. Φέρει ἀποκρούσεις στὸν ἀριστερὸ κρόταφο, ἐνῶ λείπει ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια ἀπὸ τὸν 6ο στίχο καὶ κάτω. Ἡ λάξευση εἶναι προσεκτικὴ καὶ τὰ γράμματα ὁμοιόμορφα κατὰ τὸ σχῆμα χωρίς συμπλέγματα. Ὑψος γραμμάτων: 0,02-0,035 μ. Διάστιχα: 0,007 - 0,015 μ. Γράμματα μὲ διπλοὺς ἀκρέμονες, Α μὲ τεθλαμένη ὀριζόντια κεραία, Σ μὲ μηνοειδῆ μορφή.

Παράσταση ἐπτάφωτης λυχνίας (menorah)¹². Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 1):

Τάφος
Θεοδοσί-
ου Ἑβρέου
μελοπρεσ-
5 βυτέρου, ΤΡΙ-
[;...]ΤΟΥΝΙΑΣ-
ΣΤΟΥ

Στὸν στ. 5 τὸ τελευταῖο γράμμα εἶναι χωρίς ἀμφιβολία τὸ ἰῶτα, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 6 ὑπάρχει ἓνα διάστημα 5 ἐκ. ὅπου διακρίνεται μόνο ἓνας ἀκρέμονας καὶ πιθανόν καὶ ἓνας δεῦτερος ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ μία ὀριζόντια κεραία, τοποθετημένη ὅμως λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα τοῦ στίχου. Τὸ γεγονός αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ μία ἐλαφρὰ κάκωση τῆς ἐπιφάνειας, ποὺ ἴσως ὀφείλεται σὲ gasara λόγω λάθους τοῦ χαράκτη (διπλὸ ταῦ;) καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐνός ἀντίστοιχου κενοῦ 4 ἐκ. στὸ τέλος τοῦ ἴδιου στίχου μᾶς ὁδηγοῦν στὴν ἀποψη ὅτι δέν πρέπει νὰ συμπληρώσουμε κάποιο γράμμα. Ἴσως κενὸ διάστημα νὰ ὑπῆρχε καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 7^{ου} στίχου πρὶν ἀπὸ τὸ C,¹³ ἐκεῖ ποὺ ἡ στήλη εἶναι σπασμένη, χωρίς νὰ μπορούμε βέβαια νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπῆρχαν κάποια, χαμένα σήμερα, γράμματα. Πάντως πιστεύουμε πῶς εἶναι σαφές ἡ προσπάθεια τοῦ χαράκτη νὰ τοποθετῇ στὸ κέντρο τῆς στήλης τοὺς δύο τελευταίους στίχους καὶ μὲ μία αὐξηση τῶν διαστημάτων ἀνάμεσα στὰ γράμματα.

Ἡ στήλη, ὅπως προκύπτει τόσο ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ Ἑβρέος, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἐπτάφωτης λυχνίας, τυπικοῦ ἐβραϊκοῦ συμβόλου,¹⁴ εἶναι μία ἐπι-

12. Γιὰ τὴν γενικευμένην χρῆσιν αὐτοῦ τοῦ συμβόλου βλ. Goodenough ὁπ.π. τόμ. II (The archaeological evidence from Diaspora) 6-8 καὶ γιὰ τὴν σημασία του 136-37. Kant, 702. *CIJ* I² CXXXVII.

13. Ἡ διττογραφία τοῦ C, ἰδιαίτερα μπροστὰ ἀπὸ σύμφωνο εἶναι σύνθετος φαινόμενο στὴν Κοινὴ. Βλ. καὶ Horst, 27-28 καὶ A. Panayotou, *La langue des inscriptions grecques de Macédoine* (IV s. a. C. - VII s. p.C.) Nancy 1990 (ἀδημ. Διδ. Διατριβή) 316-18.

14. Γιὰ τὰ κριτήρια ταύτισης τῆς ἐπιγραφῆς ὡς ἐβραϊκῆς βλ. Horst, 16-18 καὶ Kant, 682.

τύμβια ἐπιγραφή, ἡ ὁποία εἶχε στηθεῖ στὸν τάφο μέλους τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας.

Στ. 1: Ὁ ὅρος *τάφος* ἀπαντᾷ συχνά σέ ἑβραϊκὲς ἐπιγραφές τόσο τῆς Βέροιας ὅσο καὶ ἄλλων περιοχῶν.¹⁵

Στ. 2: Θεοδόσιος. Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ δέν εἶναι γνωστό ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἄλλωστε ἑβραϊκὴ προσωπογραφία τῆς Βέροιας.¹⁶ Ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν θεοφόρων ἑλληνικῶν ὀνομάτων, ὅπως Θεόδωρος, Θεόδοτος, Δοσίθεος κ.ἄ., τὰ ὁποῖα ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλῆ ἀνάμεσα στοὺς ἐξελληνισμένους Ἑβραίους, καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, γιὰ τὸν λόγο ὅτι δέν ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τὰ μονοθεϊστικά δόγματα.¹⁷

Στ. 3: Ἑβρέου. Στὴν Ἑλλάδα τὸ ἐθνικὸ παραδίδεται μόνο μία φορά σέ ἐπιγραφή τῆς Κορίνθου,¹⁸ ὅπου ὅμως προσδιορίζει τὴν συναγωγή. Ὡς αὐτοπροσδιορισμὸς νεκροῦ, ὅπως δηλαδὴ ἐδῶ, ἀπαντᾷ σέ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας¹⁹ καὶ τῆς Ρώμης.²⁰

Στ. 4: μελοπρεσβύτερος. Ὁ ὅρος αὐτός, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ τὴν πιὸ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία τῆς ἐπιγραφῆς, ἀπαντᾷ, ὅσο γνωρίζω, γιὰ πρώτη φορά στὶς ἑβραϊκὲς ἐπιγραφές τῆς ἀρχαιότητος. Πρόκειται γιὰ ἓναν σύνθετο τύπο τοῦ τίτλου πρεσβύτερος, ἀνάλογο πρὸς τοὺς τίτλους ἀξιωματούχων ποὺ συναντοῦμε σέ ἑβραϊκὲς ἐπιγραφές, ὅπως λ.χ. *μελλάρχων*, *μελλογραμματεὺς*²¹ ἢ σέ παπύρους καὶ παγανιστικὲς ἐπιγραφές, *μελλοπρῦτανις*, *μελογυμνασίαρχος*.²² Οἱ τε-

15. Βλ. Feissel, 244. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὅρου στὶς ἄλλες ἑβραϊκὲς ἐπιγραφές βλ. Horst, 42.

16. Γιὰ τὸ ὄνομα Θεοδόσιος βλ. π.χ. *CII* II, 1530 (Λεοντόπολις Αἰγύπτου) καὶ V.A. Tcherikover, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, Cambridge, Massachusetts 1957, τόμ. I, ἀρ. 29.8, 29.22 (πιθανότατα Ἑβραῖοι).

17. Lloyd B. Urdahl, ὅπ. π., 43, N. Cohen, "Jewish Names as Cultural Indicators in Antiquity", *Journal for the Study of Judaism*, 7 (1976) 111 καὶ *CIII*², LXVII.

18. *CIII*² 718: [Συνα]γωγή Ἑβρ[αίων], πρβλ. τίς ἐπιγραφές τῆς Ρώμης *CIII*² 291, 317, 510, 535.

19. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ *CII* II 750 (Σάρδεις), 754 (Φιλαδέλφεια Λυδίας), 784 (Σελεύχεια), 793 (Κώρυκος Κιλικίας).

20. Βλ. ἀντίστοιχα *CIII*² 354, 370, 379, 502, 505.

21. Γιὰ τὸν μελλάρχοντα βλ. *CIII*² 85, 325, 402, 483, 284, 457 (ὅλες ἀπὸ τὴν Ρώμη) καὶ γιὰ τὸν μελλογραμματέα *CIII*² 121 (ὅπου μάλιστα τὸ πρῶτο συνθετικὸ γράφεται μέ ἓνα λ ὅπως στὸ δικό μας παράδειγμα) καὶ 279 (ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ρώμη). Γιὰ τὴν σημασία τῶν ὀρων αὐτῶν βλ. *CIII*² LXXXIV, LXXXIX. Schürer, 100 καὶ Kant, 695.

22. Βλ. ἐνδεικτικὰ: μελλοπρῦτανις: *Eph* 1051.4. *POxy* 1414.24, 2110.4, 3186.4.13 μελλογυμνασίαρχος: *POxy* 3992.26. *POxyHels* 15.6. *PLond* I 166.4. μελλοπρόεδρος: *PGiss* 54.6.

λευταῖες περιπτώσεις ἐπιτρέπουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ τίτλος τῆς ἐπιγραφῆς σημαίνει αὐτόν ὁ ὁποῖος ἐξελέγη στό ἀξίωμα τοῦ πρεσβύτερου καί πρόκειται νά το ἀσκήσει τὸ ἐπόμενο ἔτος (λατ. *designatus*). Βάσει αὐτοῦ θά μπορούσε νά υποστηριχθεῖ ὅτι στήν Ἰουδαϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιγραφῆς ὑπῆρχε ἓνα σῶμα πρεσβυτέρων μέ αἰρετὰ μέλη, τὸ ὁποῖο εὐλόγως θά διαδραμάτιζε σημαντικὸ ρόλο στήν διοίκησή της.

Ἄν ἐξαιρέσει κανεῖς τὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη,²³ ἡ ὁποία δέν εἶναι βέβαιο ἂν ἀφορᾷ κάποιον Ἑβραῖο, ὁ ὅρος πρεσβύτερος μαρτυρεῖται, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, γιὰ πρώτη φορά στήν Μακεδονία στήν παρούσα ἐπιγραφή. Στὴν υπόλοιπη Ἑλλάδα τὸν συναντοῦμε δύο φορές: σέ ἐπιγραφή τοῦ 3^{ου} αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Σάμο²⁴ καί στήν Κρήτη, ὅπου μάλιστα ἀποδίδεται σέ γυναῖκα (πρεσβυτέρα).²⁵ Στὴν Ἀνατολὴ ὁ ὅρος ἐμφανίζεται μέ μεγάλη συχνότητα σέ περιοχές ὅπως ἡ Μ. Ἀσία, ἡ Παλαιστίνη καί ἡ Συρία,²⁶ σέ ἀντίθεση μέ τὴν Ρώμη, ὅπου ἀπαντᾷ μόνο μία φορά.²⁷

Οἱ πρεσβύτεροι εἶναι ἀξιωματοῦχοι τῆς συναγωγῆς, οἱ ὁποῖοι σύμφωνα μέ τὸν L. Robert σχηματίζουν τὸ Συμβούλιο τῶν Πρεσβυτέρων, τὸ ἀνώτατο δηλαδή συλλογικὸ ὄργανο τῆς Κοινότητος.²⁸ Τόσο γιὰ τὰ καθήκοντα τῶν Πρεσβυτέρων ὅσο καί γιὰ τὴν φύση τοῦ ἀξιώματος ἔχουν διατυπωθεῖ ὡς σήμερα μόνον ὑποθέσεις. Παλαιότεροι ἐρευνητές²⁹ προσπαθώντας νά ἐξηγήσουν τὴν μία, καί μάλιστα ἀποσπασματικὴ, ἐμφάνιση τοῦ ὅρου στό πλούσιο ὕλικό τῆς Ρώμης ἐξέ-

23. Feissel, 111-12.

24. G. Dunst, "Eine jüdische Inschrift aus Samos", *Klio* 52 (1970) 73-78 (= *CIII* 731f).

25. A.C. Bandy, *Hesperia* 32 (1963) 227-28. Μεταξὺ τῶν εἰδικῶν δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία ὡς πρὸς τὸ ἂν ὁ ὅρος πρεσβύτερα δηλώνει πράγματι ἀξίωμα. Μερικοὶ μελετητές (βλ. Leon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia 1960, 181) πιστεύουν εἴτε ὅτι ἀναφέρεται σέ γυναῖκα πρεσβυτέρου, εἴτε ὅτι εἶναι τιμητικὸς τίτλος γιὰ ὑπηρεσίες ποῦ προσέφερε στὴν κοινότητα ἢ ὅτι σέ ὀρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐνδειξὴ ἡλικίας. Ἀντίθετα οἱ Trebilco 111-14, Horst 106-7 καί Kant, 698 δέχονται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀξίωμα.

26. Βλ. *CII* II 739 (Σμύρνη), 790 (Κώρυκος), 792 (Κιλικία), 800 (Βιθυνία), 803 (Ἀπαμεία Συρίας), 829 (Δοῦρα-Εὐρωπός), 931 (Jaffa), 1137, 1277 καί 1404 (Παλαιστίνη). *BCH* 1934, 379, v. 44 (Καρία).

27. Βλ. *CIII* 378. Γιὰ ἄλλες μαρτυρίες ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας βλ. *CIII* 595 (Venosa), 650c, 650d (Κατάνη), 653b (Σικελία), 663 (Ἰσπανία).

28. L. Robert, *RPh* 1958, 41-42, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία καί *BE* 1958, 563.

29. Βλ. J. Juster, *Les juifs dans l'Empire Romaine I*, New York 1914, 440 κ.ἐξ. καί ὑποσημείωση ὅπου ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία δυστυχῶς δέν μοῦ ἦταν προσιτή. Τίς ἀπόψεις τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν συμμερίζεται ἐν μέρει καί ὁ Schürer, 102.

φραζαν ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν σέ ὅλες τίς παραδιδόμενες περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πραγματικὸ ἀξίωμα. Ἐτσι ὁρισμένοι ὑπέθεταν ὅτι εἴτε ἀποτελοῦσε τιμητικὸ τίτλο ποῦ ἔφεραν πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἀσκοῦσαν ἐπιρροή στὴν κοινότητα ἐξαιτίας τοῦ κοινωνικοῦ κύρους τους εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ ἀναφορά στὴν ἡλικία καὶ σήμαινε ἀπλῶς γέροντες. Ὁ Frey μάλιστα ὑποθέτει ὅτι ἐνδέχεται στὴν Ρώμη τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου νὰ ὀνομάζονταν ἄρχοντες, ὅρος πολὺ συχνὸς στὶς ἐπιγραφές. Ἄλλοι ἀντίθετα, ὅπως ὁ Juster καὶ ὁ Lifshitz,³⁰ κλίνουν περισσότερο στοῦ νὰ δεχθοῦν ὅτι πρόκειται γιὰ ἀξίωμα.

Μέχρι σήμερα δὲν γνωρίζαμε ἐπίσης τίς διαδικασίες μὲ τίς ὁποῖες συγκροτοῦνταν τὸ Συμβούλιο τῶν Πρεσβυτέρων. Ὁ Frey³¹ πιστεύει ὅτι σχηματιζόταν ἓνα σῶμα ἀνάλογο μὲ τὴν Sanhedrin τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ πιθανολογεῖ ὅτι προέκυπτε μετὰ ἀπὸ ἐκλογή γιὰ συγκεκριμένη θητεία (1-5 χρόνια, μὲ δικαίωμα ἐπανεκλογῆς).³² Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου, εἶναι φυσικὸ ὅτι θὰ ἦταν ἀνάλογος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς.³³

Στ. 5-7: ΤΡΙΤΟΥΝΙΑCCTΟΥ

Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι στοὺς στίχους 5-7 τὰ γράμματα παραδίδονται εὐκρινῶς, ἡ λέξη, ἀπὸ τὸν λεξικογραφικὸ ἔλεγχο ποῦ ἔγινε, δὲν μαρτυρεῖται σέ γραμματειακές, ἐπιγραφικὲς ἢ παπυρικὲς πηγές, οὔτε φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἐλληνικὴ ἀπόδοση λατινικοῦ ὅρου.

Ἐὰν τὰ γράμματα ἀνήκουν σέ μία λέξη, τότε ἴσως πρόκειται γιὰ προσδιορισμὸ ἐπαγγέλματος (ποῦ ἀναφέρεται μετὰ τὴν δήλωση τοῦ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ ἀξιώματος) σέ γενικὴ πτώση,³⁴ ἐφόσον ἡ κατάληξη -στης θυμίζει ἐπαγγελματικούς συλλόγους (λ.χ. καιροδαπισταί, σ[πα]τοληασταί).³⁵ Καθὼς ὁμως ἡ λέξη δὲν

30. Juster, ὅπ.π. 440. Lifshitz, *CII*² Proleg. 52.

31. *CII*² LXXXV-LXXXVII.

32. Κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ὁργάνωση τῶν ποικίλων ἐπαγγελματικῶν καὶ λατρευτικῶν συλλόγων ποῦ ἐμφανίζονται στὴν πολυεθνικὴ κοινωνία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων βλ. Frey, *CII*², LXX. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Frey, ἐπίδραση ἀπὸ τὸ γενικὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν ἐνώσεων στὴν ὁργάνωση τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων βλέπουν καὶ ὁ Trebilco, ὅπ.π., 114, 167-170. Kant, 140, 694. Schürer, 87-88, 91, 103 καὶ Horst, 96.

33. Juster, ὅπ.π., 440 κ.ἐξ. Σχετικὰ μὲ τὴν μεγάλῃ ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Ἀλεξάνδρειας γνωρίζουμε ὅτι εἶχε 71 πρεσβυτέρους.

34. Γιὰ τὴν δήλωση ἐπαγγελματικῶν ὀνομάτων κυρίως στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές βλ. Kant, 677. Horst, 99-101.

35. Γιὰ τὴν συμμετοχὴ Ἑβραίων σέ ἐπαγγελματικούς συλλόγους βλ. Horst, 86. Schürer, 96-97. Kant, 690, 698.

μαρτυρείται, ἡ ἐκδοχή αὐτὴ παραμένει μία ἀπλὴ ὑπόθεση.³⁶

Στὸ ἴδιο ἀδιέδοξο ὁδηγούμεστε καὶ ἂν θεωρήσουμε ὅτι τὰ γράμματα ἀνῆκουν σὲ δύο λέξεις, ὅποτε καὶ πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὴν πιθανότητα ὑπαρξῆς γραμμάτων πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληξη -στου. Μία ὑπόθεση εἶναι ἡ λέξη τριτουνία νὰ εἶναι ἓνας ἀμάρτυρος ὄρος ἀντίστοιχος μὲ τὴν δεκανία³⁷ καὶ νὰ ἀκολουθοῦσε ἓνα ἄξιωμα ἢ ἓνα ἐπίθετο, π.χ. [ἀναγνώ]στου, [φροντι]στοῦ, [πι]στοῦ, [σεβα]στοῦ, [χρη]στοῦ.³⁸ Ὁ χώρος ὁμῶς δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς προτεινόμενες συμπληρώσεις.

Καθὼς οἱ παραπάνω ὑποθέσεις εἶναι λίγο πολὺ προβληματικές, πιστεύουμε πῶς τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ κάποιον ἀμάρτυρο ὄρο.

2) Μαρμαρίνη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ δύο συνανήκοντα τμήματα πού λείπει ἡ ἄνω ἀπόληξή της. Ἀρ. εὐρ. Μουσείου Βέροιας Λ 873. Ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια βρίσκεται σὲ χαμηλότερο πεδίο καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τὶς τρεῖς σωζόμενες πλευρές, δηλ. κάτω, αριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἀπὸ ἀπλὴ ἐπίπεδη ταινία πλ. 4 ἐκ. Ἡ ταινία φέρει ἀρκετὲς ἀποκρούσεις, ἰδιαίτερα κάτω καὶ ἀριστερὰ. Ἡ πίσω ὕψη εἶναι ἀπλὰ ξεχοντρισμένη μὲ τὸ βελόνι. Διαστάσεις: Μέγιστο σωζόμενο ὕψος: 0,65 μ. Μέγιστο σωζόμενο πλάτος: 0,40 μ. Πάχος: 0,05 μ. Πλάτος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,30 μ. Σωζόμενο ὕψος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,15 μ. Διαστάσεις γραμμάτων: 0,018 - 0,035 μ. Διάστιχα: 0,008 - 0,02 μ. Στὸν στίχο 1 διακρίνεται ἡ κάθετη κεραία τοῦ Ρ. Τὰ γράμματα μὲ μικροὺς ἀρχέμονες, τὰ στρογγυλὰ ψηφία μικρότερα ἀπὸ τὰ υπόλοιπα. Τὸ Α εἶναι μὲ τεθλασμένη ὀριζόντια κεραία.

Σῶζονται 3 ἀκέραιοι στίχοι καὶ τμῆμα ἐνὸς τετάρτου στὸ ἄνω μέρος της (εἰκ. 2-3):

ca.6 προ]οφερέ-
<σ>τατος ὕμνοις.
Ἐβρέων γέρας.
ἐνθάδε κῆτε

36. Ἄν πράγματι πρόκειται γιὰ λέξη πού δηλώνει ἐπάγγελμα, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁ Θεοδόσιος ὑπῆρξε μέλος ἐνὸς ἐπαγγελματικοῦ συλλόγου πού ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν τριβὴ τῶν σιτηρῶν καὶ ὅτι ἡ λέξη εἶναι ἀπόδοση τοῦ λατινικοῦ ὄρου *tritura* (= τριβὴ σιτηρῶν), μία ἄποψη ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν σύγχυση μεταξὺ τῶν γραμμάτων νῦ καὶ ρό.

37. Βλ. ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. J. Reynolds - R. Tannenbaum, *Jews and Godfearers at Aphrodisias. Greek Inscriptions with Commentary. PCPhS Supplementary Vol. 12* (1987) Cambridge Philological Studies, 28-30, 34, 37-38, ὅπου ἀναφέρεται ὁ ὄρος δεκανία (= ὁμάδα τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητος μὲ 18-19 μέλη, σπουδαστὲς τοῦ Νόμου), Trebilco, ὅπ.π., 107-108.

38. Βλ. Horst, 63 καὶ *CIT² Proleg.* 731e (Ρόδος).

Παρά τὴν ἀποσπασματικὴ μορφή τῆς ἡ ἐπιγραφῆ, πού σώζει μέρος ἑνός, ὄχι ἀλάνθαστου, δακτυλικοῦ ἑξάμετρου, ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῶν εὐάριθμων ἑμμετρων ἑβραϊκῶν ἐπιγραφῶν.³⁹

Στὸ ἀπότμημα τῆς ἐπιγραφῆς πού λείπει, θὰ ἀναφερόταν τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ σὲ ὀνομαστικὴ, ὅπως δηλώνει τὸ *ἐνθάδε κίτε* τοῦ τελευταίου στίχου.⁴⁰

Στ. 1-2: Ἡ μοναδικὴ δυνατὴ συμπλήρωση εἶναι ὁ ὑπερθετικὸς βαθμὸς τοῦ ποιητικοῦ ἐπιθέτου *προφερέης*, -ές, μέ τὴν σημασία αὐτοῦ πού προέχει, πού ὑπερέχει, πού ὑπερτερεῖ ὡς πρὸς κάτι. Ἡ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου στίς ἐπιγραφές τῶν Ἑβραίων μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον μπόρεσα νὰ ἐλέγξω.⁴¹ Ἀξιζεῖ ἐπίσης νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ ἐπίθετο παραδίδεται καὶ σὲ ἑμμετρες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἐθνικῶν.⁴²

ὕμνοις: Ἡ λέξη ὕμνος χρησιμοποιεῖται ὡς τεχνικός ὅρος, μέ τὴν ἔννοια τῶν ψαλμῶν πρὸς τὸν Θεό, οἱ ὅποιοι γνωρίζουμε ὅτι ψάλλονταν στὸν Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ.⁴³ Γιὰ τίς Συναγωγές τῆς Διασπορᾶς οἱ σχετικὲς μαρτυρίες εἶναι ἐλάχιστες καὶ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, γιὰ μία ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ρώμη, ὅπου ἀναφέρεται ἕνας ψαλμωδός⁴⁴ καὶ τὴν περιφνημὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα, ὅπου γίνεται

39. Ἀπὸ τίς συνολικά 16 ἑμμετρες οἱ 13 ἔχουν βρεθεῖ στὴν Αἴγυπτο: *CII* II 145 I, 1489, 1490, 1508-13, 1522, 1530 καὶ *CPJ* III ἀρ. 1530a, 1539, οἱ 2 στὴν Παλαιστίνη: M. Schwabe - B. Lifshitz, Beth Shecarim II - *The Greek Inscriptions*, Jerusalem 1967, ἀρ. 127, 183, καὶ μία στὴν Ἑλλάδα (Λάρισα) *CII* I², 701. Ἡ ἐπιγραφὴ *CII* I² 476 ἀπὸ τὴν Ρώμη εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα στὰ λατινικά. Οἱ W. Horbury - D. Noy, στὴν συλλογὴ *Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt*, Cambridge 1992, περιλαμβάνουν καὶ δύο ἐπιγραφές (ἀρ. 23, 141) γιὰ τίς ὁποῖες ἀμφισβητεῖται ἂν εἶναι ἑβραϊκές.

40. Horst, 44.

41. Σύμφωνα μέ τὸν λεξικογραφικὸ ἐλεγχο πού ἔγινε· βλ. καὶ Horst, 64-65.

42. Βλ. *SEG* 40, 956 II A 13 (Ἡράκλεια Λάτμου): ὅς γένει ἡδὲ βίου τάξει προφερέστατος ἐστίν. W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften* I. Die *Grab-Epigramme*, Berlin 1955, 403 (᾽Ωστια): ἐνθάδε Νεῖλος | κεῖται ἀνὴρ προφερέστατος | ἀνδρῶν. Peek 1404 (Τραχωνίτις): χαῖρε καλῇ, πασῶν προφερεστάτη εἵνεκε πάντων. Peek 1732 (Νέα Ἰσαυρα): ἡρώων πάντων ᾽Υλας προφερέστατος ἦε[ν]. *IG* 12, 5, 678 (Σύρος): οὐνεκα δὴ σοφίῃ τε σωφροσύνῃ τε [νόω τε] | παυλὺ τι πασῶν προφερεστάτη ἔσκε [γυναικῶν].

43. Γιὰ τοὺς λειτουργικοὺς ὕμνους καὶ τὴν ἑβραϊκὴ μουσικὴ στὴν Ἱερουσαλήμ, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς ὕμνογράφους, ὕμνωδούς καὶ ὕμνολόγους, ψαλτωδούς, ἱεροψάλτες, κιθαρίστες καὶ ὕμνωδούς στίς γραμματειακές πηγές βλ. Juster I, ὅπ.π., 324, 368 καὶ Schürer II, 289-290.

44. *Riv. Arch. Chr.* 52 (1976) 19: ἐνθάδε κ(εῖ)τ(αι) Γαΐανός γραμματέους ψαλμωδός φιλόνομος. Ἐν [εἰ]ρήνῃ ἢ κοίμ(η)σις αὐτοῦ.

λόγος γιά κάποιον Βενιαμίν ψαλμο(λόγον;).⁴⁵ Ὅσον ἀφορᾷ τόν ἐλλαδικό χῶρο ἡ σχολιαζόμενη ἐδῶ ἐπιγραφή συνιστᾷ τήν πρώτη καί μοναδική μαρτυρία καί, μολονότι τό νόημα τῆς χρησιμοποιούμενης περιφρασῆς δέν εἶναι ἀπόλυτα σαφές, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ κάποιον ὑμνωδό, τοῦ ὁποίου ἐξαίρονται οἱ ἰδιαίτερες ἱκανότητες. Τήν ὑπόθεση αὕτη ἐνισχύει ἔμμεσα τό γεγονός ὅτι τό ἐπιτύμβιό του εἶναι ἔμμετρο, τό δεύτερο στόν ἐλλαδικό χῶρο γιά μέλος ἐβραϊκῆς κοινότητος.⁴⁶

Στ. 3: *γέρας*. Ἡ λέξη *γέρας* γνωστή ἤδη ἀπό τόν Ὅμηρο⁴⁷ ἀπαντᾷ μέ μεγάλη συχνότητα σέ ἐπιτύμβια (παγανιστικά καί χριστιανικά) ἐπιγράμματα,⁴⁸ μέ τήν ἔννοια τῶν τελευταίων τιμῶν πού ἀποδίδονται στούς νεκρούς. Ὡς τέτοιες ἐννοοῦνται καί ὁ τύμβος, ἡ στήλη, ὁ τάφος ἢ ὁ ἀνδριάντας⁴⁹ πού προσφέρονται στόν νεκρό ὡς “ἀμοιβή” γιά τά ὅσα ἐπραξε ἐν ζωῇ καί πολλές φορές τό ἐπιγράμμα κλείνει μέ τήν τυπική ὀμηρική φράση τό *γάρ γέρας ἐστὶ θανόντων*. Στήν περίπτωσή μας φαίνεται πῶς αὐτές οἱ τελευταῖες τιμές ἀποδόθηκαν ἀπό τοὺς Ἑβραίους σέ ἓνα ἐξέχον μέλος τῆς κοινότητός τους.⁵⁰

Στ. 4: *ἐνθάδε κίτε*: ἔκφραση πού χρησιμοποιεῖται καί σέ ἄλλες ἐβραϊκές ἐπιγραφές.⁵¹

3) Ἄνω τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης πού σώζει ἐγγεγραμμένο ἀέτωμα μέ ἐβραϊκά σύμβολα. Πρό-

45. J. Reynolds - R. Tannenaum, ὅπ.π., 9, 46 καί ὑποσ. 161, ὅπου ἐκτενῆς συζήτηση γιά τό πρόβλημα τῶν ψαλμῶν στίς Συναγωγές τῆς Διασποράς.

46. Γιά τό ἄλλο ἔμμετρο ἐπιτύμβιο ενός μέλους τῆς ἐβραϊκῆς παροικίας τῆς Λάρισης βλ. *CUI*² 701, πρβλ. Horst, 147-48.

47. Ἰλ. 16, 457 καί 6 φορές ἀκόμη.

48. Peek, ὅπ.π. 156, 255, 279, 306, 427, 484, 659, 681, 726, 747, 767, 881, 1029, 1040, 1075, 1141, 1145, 1168, 1319, 1325, 1428, 1440, 1547, 1697, 1720, 1727, 1764, 1839, 1907, 1919, 1990, 1999, 2001, 2035, 2061. E. Bernard, *Inscriptions métriques de l’Egypte gréco-romaine*, Paris 1969, ἀρ. 5, 27, 38, 64, 123, 124. AE 1923, 138, 370. *IG* VII 53 καί 2544. AE 1905, 202. *IG* IX 881. Μέ τήν ἔννοια τῆς ἀνταμοιβῆς, τοῦ δώρου, αὐτοῦ πού ἀναλογεῖ ὡς βραβεῖου παρουσιάζεται καί σέ ἄλλα κείμενα βλ. B. Ἀλλαμανῆ, “Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῷ, Ὑγείᾳ”, *ΑΔ* 39 (1984), Μελέτες 213-14.

49. Τήν σημασία αὐτῇ ἀποδίδει στόν ὄρο γέρας ὁ D. Feissel, “Notes d’épigraphie Chrétienne (VII)”, *BCH* 108 (1984) 548-58 ἐρμηνεύοντας μάλιστα ἀντίστοιχα ἐπιγράμματα ὡς τιμητικά.

50. Βλ. Peek, ὅπ.π., 726 (Φιλιππούπολη): φιλῆς Εὐμόλοιο <λ>αχών γέρας καί 1907 (Μεδιόλανο): ἡ δὲ πόλις τό γέρας.

51. Γιά ἀνάλογα παραδείγματα βλ. *CUI* II, 925, 931, 948, 1117, 1119. Ἐπίσης Horst, 25 καί Kant, 679-80.

κειται γιὰ παράσταση ἐπτάφωτης λυχνίας ἡ ὁποία πλαισιώνεται ἀριστερὰ ἀπὸ κίτρο (ethrog-cédral) καὶ δεξιὰ ἀπὸ κλαδί φοινικιάς (loulab), τυπικὰ ἐβραϊκὰ σύμβολα ποὺ συναντοῦνται σὲ πλῆθος ἐπιγραφῶν.⁵² Ἀρ. εὐρ. Μουσείου Βέροιας Λ 874. Μέγιστο σωζόμενο ὕψος ἐπιγραφῆς: 0,265 μ. Μέγιστο σωζόμενο πλάτος (στό ἀέτωμα): 0,12 μ. Ὑψος γραμμῶν: 0,034 - 0,038 μ. Διάστιχα: 0,02 - 0,025 μ.

Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν σώζονται δυστυχῶς ἐλάχιστα γράμματα (εἰκ. 4):

ο]ν μη[μόριον]

]] Θ[

Ἡ κατάληξη -ου πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν γενικὴ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ, ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῆς λέξης μη- εὐκόλα μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὰ παράλληλα⁵³ σε μη-μόριον.

4) Μαριάρinos ἐνεπίγραφος κιονίσκος. Φέρει ἀποκροῦσεις στὴν βάση καὶ στὴν κορυφή, καθὼς καὶ στό πρόσθιο τμήμα του. Ἀρ. εὐρ. Μουσείου Βέροιας Λ 941. Ὑψος: 0,88 μ. Ὑψος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,11 μ. Κάτω διάμετρος: 0,19 μ. Ἀνω διάμετρος: 0,125 μ. Ὑψος γραμμῶν: 0,025 - 0,035 μ. Διάστιχα: 0,008 - 0,01 μ.

Κάτω ἀπὸ ἐγχάρακτη ἐπτάφωτη λυχνία ἡ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 5):

Μημώριον

Ἰουστήνου

Γωγώνι

Στ. 1. Γιὰ τὸ μημώριον βλ. παραπάνω στὴν τρίτη ἐπιγραφὴ.⁵⁴

Στ. 2. Τὸ ὄνομα Ἰουστήνος⁵⁵ ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ ἐπιτάφια ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν

52. Τὰ ἐβραϊκὰ σύμβολα συνδέονται μὲ τὸ λατρευτικὸ τυπικὸ καὶ παίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐβραϊκὴ τέχνη· βλ. καὶ E. Goodenough, ὅπ.π., 6-8. Τὰ ἴδια σύμβολα συναντῶνται καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Βέροιας, Feissel, 243. Τὸ πιὸ κοινὸ ἀπὸ τὰ σύμβολα αὐτὰ εἶναι ἡ ἐπτάφωτη λυχνία ποὺ τὴν βρίσκουμε στὶς τέσσερις ἀπὸ τίς ἑξι ἐπιγραφές τῆς Βέροιας, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε καὶ στὴν πέμπτη, μιά ποὺ λείπει τὸ ἄνω τμήμα της. Στὸν ἐλλαδικὸν χώρον γενικὰ ἡ ἐπτάφωτη λυχνία εἶναι τὸ πιὸ δημοφιλὲς σύμβολο, βλ. *CIJ* I^o 695, 696 (Θεσσαλία), 712, 713, 715b, 715h (Ἀθήνα), 693b (Θεσσαλονίκη), 696a, 696b, 696c (Φθιώτιδα), 711a (Βοιωτία), ἐνῶ συναντοῦμε ἀκόμη φοινίκα (713, 696a), κέρας-chofar (713) καὶ περιστέρι (696a).

53. Βλ. ἀντίστοιχα τὴν τέταρτη ἐπιγραφὴν στό παρόν ἄρθρον καθὼς καὶ τὴν ἐβραϊκὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Βέροια, Feissel, 243 καὶ 23-24, ὅπου συζητᾷ τὴν σημασίαν τοῦ ὀρου. Γιὰ περισσότερα παραδείγματα Horst, 42.

54. Γιὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ὀμέγα στὴν θέση τοῦ ὀμικρον στὶς ἐπιγραφές τῆς Βέροιας βλ. Ἐπιγραφές Βέροιας, 508. Γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὶς ἐβραϊκὰς ἐπιγραφές βλ. Horst, 26.

55. Γιὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἥτα στὴν θέση τοῦ ἰῶτα στὶς ἐπιγραφές τῆς Βέροιας βλ. Ἐπιγραφές Βέροιας, 508. Γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὶς ἐβραϊκὰς ἐπιγραφές βλ. Horst, 25.

Παλαιστίνη,⁵⁶ ενώ είναι πολύ συχνή ή παρουσία του στίς έβραϊκές έπιγραφές διαφόρων κοινοτήτων τής Διασποράς μέ τήν μορφή Ίουστός - Ίουστα, ή όποία άποτελεϊ τήν λατινική άπόδοση του έβραϊκού Sados.⁵⁷

Στ. 3. Τό πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για τό όνομα Γοργόνιος μέ μιά μετάθεση του ρ, φαινόμενο αρκετά συχνό για όλα τά ύγρά σύμφωνα.⁵⁸ Τό άνθρωπωνύμιο μαρτυρείται δύο φορές στήν προαναφερθεϊσα έβραϊκή έπιγραφή τής Άφροδισιάδας,⁵⁹ ό ένας μάλιστα άπό τούς δύο δωρητές πού άναφέρεται στόν κατάλογο άνήκει στήν κατηγορία των θεοσεβών.⁶⁰

Θά μπορούσε βέβαια ή παράλειψη τής κατάληξης τής γενικής -ου νά μήν όφείλεται σέ λάθος του χαρακτή, αλλά είτε σέ σύγχυση των πτώσεων (δοτική αντί γενικής), φαινόμενο γνωστό στίς έπιγραφές της Βέρουιας,⁶¹ είτε στό ότι τό όνομα Γοργόνιος άπαντά έδώ στήν μεταγενέστερη μορφή του, όπου τά δευτερόκλιτα σέ -ιος μετεξελίσσονται μέ συγκοπή σέ -ις.⁶²

Σχετικά μέ τό θέμα τής χρονολόγησης, μολονότι οί δύο άπό τίς τέσσερις στήλες βρέθηκαν σέ άνασκαφή, τά άνασκαφικά δεδομένα δυστυχώς δέν προσφέρουν κανένα χρονολογικό έρεισμα. Οί έπιτύμβιες στήλες δέν είχαν χρησιμοποιηθεϊ σέ δεύτερη χρήση στήν κατασκευή των τάφων (λ.χ. ως καλυπτήριες πλάκες), ώστε νά έχουμε ένα *terminus ante quem*, ούτε μπορούν νά συνδεθούν μέ βεβαιότητα μέ κάποιον άπό αυτούς ως έπιτάφιο σήμα. Βέβαια, άκόμη και άν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ή παντελής έλλειψη εύρημάτων δέν βοηθά στήν κατεύθυνση τής χρονολόγησης των τάφων. Μόνο πολύ γενικές παρατηρήσεις μπορούμε νά κάνουμε. Ό προσανατολισμός τους (άνατολή - δύση, μέ τήν κεφαλή στά δυτικά), ή έλλειψη κτερισμάτων, ό γενικός τύπος του τάφου και τά παράλληλα άπό τήν περιοχή μās οδηγούν σέ μιά ύστερη χρονολόγηση, στά παλαιοχριστιανικά χρόνια. Συνεπώς για μιά κατά προσέγγιση χρονολόγηση των έπιγραφών, οί μόνες ένδείξεις πού διαθέτουμε είναι, όπως σέ πολλές άλλες περιπτώσεις,⁶³

56. SEG 34, 1984, 1473: Σίμωνι Ίουστίνου[ν].

57. Βλ. CIIΓ 3, 13, 125, 358, 359, 502 (όλες άπό τήν Ρώμη), 721α (Λακωνία), CIIII 1197 και Beth-Shearim 125, 149, 190.

58. Βλ. Panayotou, όπ.π., 388.

59. J. Reynolds - R. Tannenbaum, όπ.π., 98. Για άλλα έβραϊκά παραδείγματα βλ. τό θηλυκό όνομα Γοργονία CIIΓ no 14 και 30 μέ Lifshitz, Prolegomenon 26.

60. Για τούς θεοσεβείς βλ. Kant, 687-89. Trebilco, 145 κέ.

61. Έπιγραφές Βέρουιας, 313.

62. Βλ. Panayotou, όπ.π., 450-51, 465 και Έπιγραφές Βέρουιας, 508.

τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ ἡ γενικὴ ἐντύπωση τῆς γραφῆς. Ἔτσι θεωροῦμε ὅτι ἡ πρώτη ἐπιγραφή μὲ τὰ εὐμεγέθη στρογγυλά γράμματα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.⁶⁴ Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ γιὰ τὴν δεύτερη, ἐνῶ ἡ τρίτη καὶ ἡ τέταρτη μὲ τὸν ὄρο μημόριον ἴσως εἶναι μεταγενέστερες, δηλαδή ἀνήκουν στὸ δεύτερο μισό τοῦ ἴδιου αἰῶνα.

Τὰ νέα ἐπιγραφικὰ εὐρήματα τῆς Βέροιας, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη σημασία πού ἔχουν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τοπικῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας, παρουσιάζουν γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ὁργάνωση καὶ τὴν θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν ἄλλων κοινοτήτων τῆς Διασπορᾶς. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ λ.χ. τὴν ὁργάνωση, ἡ διαπιστωμένη γιὰ πρώτη φορὰ ὕπαρξη τοῦ θεσμοῦ τῶν αἵρετῶν πρεσβυτέρων σέ μία κοινότητα ὅπως αὐτὴ τῆς Βέροιας θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς παράλληλο καὶ γιὰ ἄλλες ἐβραϊκὲς κοινότητες τῆς Διασπορᾶς. Θὰ ἦταν δηλαδή περίεργο ὁ θεσμός αὐτός νὰ ὑπάρχει μόνο στὴν Βέροια καὶ ὄχι σέ μεγαλύτερες κοινότητες ὅπως αὐτὲς τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Κορίνθου καὶ τῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας. Ἄν τοῦτο συμβαίνει πράγματι, ὅπως πιστεύουμε, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἄποψη ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ ἐρευνητῶν πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ὁργάνωση τῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ ἐκεῖνη τῶν πολυάριθμων (ἐπαγγελματικῶν καὶ λατρευτικῶν) συλλόγων πού ἐμφανίζονται σέ ὁλόκληρη τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία.⁶⁵

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ ἐξἄλλου τὴν θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ εἰδικότερα τὴν λατρευτικὴ μουσικὴ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἔρχεται στὸ φῶς μία μαρτυρία σχετικὴ μὲ ὕμνους πού ψάλλονταν στὴν Συναγωγὴ. Μολονότι ἔχουν διατυπωθεῖ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν κάτι τέτοιο γινόταν πρὶν ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ περίοδο, οἱ ἐπιγραφικὲς πηγὲς ἀπὸ κοινότητες τῆς Διασπορᾶς πιστοποιοῦν ὅτι συνέβαινε ἤδη σὲ πρωϊμότερους χρόνους. Δυστυχῶς δὲν εἴμα-

63. Γιὰ τίς δυσκολίες χρονολόγησης τῶν ἐβραϊκῶν ἐπιγραφῶν βλ. Horst, 19-20.

64. Ἡ χρῆση τοῦ ἐθνικοῦ Ἑβραϊοῦ δὲν νομίζουμε ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει δεσμευτικὸ κριτήριο γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν μετὰ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ., ὅπως πιστεύουν οἱ J. Reynolds - R. Tannenbaum, ὁ.π.λ., 132, σημ. 3 μὲ ἀφορμὴ σχετικὰ graffiti τοῦ ὠδείου τῆς Ἀφροδισιάδας. Τὸ ἐθνικὸ Ἑβραϊὸς χρησιμοποιεῖται ἤδη στίς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., βλ. τὴν ἐπιγραφή τῆς Κορίνθου *CIL* 1² 718 (1ος αἰ. π.Χ.-2ος αἰ. μ.Χ.) ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἔκφραση [Συνα]γωγὴ Ἑβρ[αίων].

65. Βλ. παραπάνω ὑπόσημειωση 31. Ἐννοεῖται βέβαια ὅτι παρὰ τίς ἐπιδράσεις οἱ κοινότητες διατηροῦν τίς ἰδιομορφίες τους.

στε σέ θέση νά γνωρίζουμε σέ ποιά ἔκταση γινόταν, ἐάν δηλαδή ἀφοροῦσε κάθε συγκέντρωση τῆς Συναγωγῆς ἢ περιοριζόταν στίς γιορτές, ἢ ἐάν οἱ ψαλμοί ἀποδίδονταν ἀπό ἓνα ἄτομο ἢ ἀπό ομάδα. Πάντως ἐνῶ οἱ παλαιότερες μαρτυρίες ἀφοροῦσαν μεγάλες καί σημαντικές παροικίες, ὅπως αὐτές τῆς Ρώμης καί τῆς Ἀφροδισιάδας, φαίνεται ὅτι καί οἱ μικρότερες, ὅπως τῆς Βέροιας, δέν ὑστεροῦσαν σέ ὀργάνωση καί τυπικό ἀπό αὐτές.

Ἰδιαίτερα σημαντικό εἶναι ἐπίσης τό γεγονός ὅτι ἐνῶ οἱ δύο παλαιότερες ἑβραϊκές στήλες τῆς Βέροιας εἶχαν βρεθεῖ καί οἱ δύο ἐντοιχισμένες σέ δεύτερη χρήση καί ἄρα δέν μποροῦσαν νά δώσουν κανένα στοιχείο ὡς πρός τήν προέλευσή τους, τό νέο ὑλικό ἀποκαλύφθηκε στό πλαίσιο ἀνασκαφικῆς ἔρευνας. Ἵσως λοιπόν δέν θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά διατυπώσουμε κάποιες ὑποθέσεις σχετικά με τήν πιθανότητα προέλευσης τῶν στηλῶν ἀπό τό ἑβραϊκό νεκροταφεῖο τῆς πόλης καί τήν πιθανή θέση αὐτοῦ.

Ἄν καί τά ἀνασκαφικά δεδομένα δέν μποροῦν νά ἐπιβεβαιώσουν τήν σύνδεση τῶν στηλῶν μέ κάποιον ἀπό τοὺς τάφους πού ἀνασκάφηκαν, ἢ ἀνεύρεση δύο ἑβραϊκῶν στηλῶν στό οἰκόπεδο, καθὼς καί ἡ ἀποκάλυψη δύο ἀκόμη σέ μία ἀκτίνα ἑκατὸ μόλις μέτρων καθιστοῦν πιθανή τήν ἄποψη ὅτι ἡ θέση αὐτὴ πρέπει νά ἦταν χώρος ταφῆς Ἑβραίων. Προκύπτει λοιπόν τώρα ἀναπόφευκτα τό ἐρώτημα, πού πάντα ἀπασχολεῖ τήν ἔρευνα, ἐάν οἱ Ἑβραῖοι κάτοικοι τῆς πόλης θάβονταν σέ χωριστό ἀπό τοὺς ἄλλους νεκροταφεῖο.⁶⁶ Σύμφωνα μέ τίς ἔως τώρα ἀνασκαφικές ἔρευνες, οἱ τάφοι πού ἀνασκάφηκαν στήν περιοχὴ ἀνήκουν στοὺς ἐλληνιστικούς, ρωμαϊκοὺς, ἀλλὰ καί βυζαντινοὺς χρόνους.⁶⁷ Ἀντίθετα λοιπόν μέ τήν περίπτωση τῆς Ρώμης, ὅπου οἱ χώροι ταφῆς τῶν Ἑβραίων ἦταν σαφῶς διακεκριμένοι ἐκείνων τῶν Ἑθνικῶν,⁶⁸ οἱ δικές μας ἐνδείξεις μᾶλλον ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι καί ἐδῶ πρέπει νά ἰσχύει αὐτό πού σταδιακά ἀποδεικνύεται γιὰ τό σύνολο τῶν κοινοτήτων τῆς Διασποράς: Ἑβραῖοι, Ἑθνικοὶ καί Χριστιανοὶ θάβονταν κοντά-κοντά. Τά παραδείγματα ἀπὸ τήν Κωρυκὸ καί τήν Σελεύχεια τῆς Κιλικίας τεκμηριώνουν ἱκανοποιητικὰ τήν ἄποψη αὐτή.⁶⁹

66. *CIJ* I^o CVIII-CIX.

67. Τό 1973 σέ ὅμοια οἰκόπεδα (Ο.Τ. 319-320-321) εἶχαν ἀνασκαφεῖ τάφοι οἱ ὅποιοι σύμφωνα μέ τήν ἀνασκαφικὴ ἔκθεση ἀνήκουν στοὺς ρωμαϊκοὺς πρωτοχριστιανικοὺς καί βυζαντινοὺς χρόνους βλ. *ΑΔ* 29 (1973-74) 701, Σχ. 1, 3, 4 καί 1974, 721-23.

68. *CIJ* I^o CXXX.

69. M.H. Williams, "The organisation of Jewish Burials in Ancient Rome in the light of evidence from Palestine and Diaspora", *ZPE* 101 (1994) 174 καί σημ. 53 μέ τήν σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἄν ἡ παραπάνω ὑπόθεση εὐσταθεῖ, δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀναγραφή τοῦ ἐθνικοῦ Ἑβρέος - Ἑβρέων στὶς νέες ἐπιτάφειες στῆλες νά ἦταν σκόπιμη μέ τὴν ἔννοια ὅτι λειτουργοῦσε ὡς ἀναγνωριστικὸ σημάδι τῆς ταυτότητας τοῦ νεκροῦ.⁷⁰ Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐξηγεῖ ἴσως καὶ τὴν σπανιότητα τοῦ ὄρου στὰ ἀμιγῶς ἐβραϊκά νεκροταφεῖα τῆς Ρώμης, ὅπου ἀπαντᾷ μόνο πέντε φορές σέ ἓνα σύνολο περὶ-που ἐξακοσίων ἐπιγραφῶν.⁷¹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά βέβαια δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀνάγκη τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ νά ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ νεκροὶ ἦταν πρόσωπα μέ ἰδιαίτερα ὑψηλὸ βαθμὸ αὐτοσυνείδησης (μελλοπρεσβύτερος, ὑμνωδός;), οἱ ὅποιοι κατεῖχαν ἡγετικές θέσεις στὴν κοινότητα, καὶ ὅτι γιὰ τὸν λόγο αὐτόν ἦταν εὐλόγο νά θέλουν νά προβάλλουν τὴν σχέση τους μέ αὐτήν.

Ἡ ταφή τῶν Ἑβραίων σέ κοινὸ μέ τοὺς Ἑθνικοὺς καὶ τοὺς Χριστιανούς χώρο πιστεύουμε ὅτι, χωρὶς νά ἀποτελεῖ ἀπόδειξη καλῶν σχέσεων, ἀποδεικνύει ὅτι τουλάχιστον δὲν ὑπῆρχε μεταξὺ τους ἐχθρότητα.⁷² Ἀλλωστε, ὁλοένα καὶ περισσότερο, τὰ νέα δεδομένα ἐνισχύουν τὴν ἄποψη τῶν σύγχρονων ἐρευνητῶν⁷³ ὅτι οἱ ἐβραϊκὲς κοινότητες πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὸ παλαιὸ στερεότυπο πού τίς ἤθελε φοβισμένες καὶ ἀδύναμες, ἐρμητικὰ κλεισμένες στὸν ἑαυτό τους καὶ ἀποκομμένες ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ περίγυρό τους. Ἀντίθετα ἐμφανίζονται ὡς κοινότητες μέ σημαντικὸ βαθμὸ ἀποδοχῆς καὶ ἐνσωμάτωσης στὸ περιβάλλον τους, μέ τὸ ὅποιο διατηροῦν στενὲς σχέσεις.⁷⁴ Πρέπει πάντως νά ἐπισημάνουμε ὅτι παρὰ τὴν ὅποια ἐνσωμάτωση, αὐτὴ δὲν φθάνει ποτέ στὴν ἀφομοίωση. Οἱ Ἑβραῖοι στὰ ἐπιτάφια μνημεῖα τους, ἀπὸ τὰ ὅποια μᾶς εἶναι συνήθως γνωστοί, διατηροῦν ἔντονη τὴν συνείδηση τῆς φυλῆς τους καὶ δηλώνουν μέ ὑπερηφάνεια τὴν ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ τους ταυτότητα,⁷⁵ ἄλλοτε ἀπεικονίζοντας θρησκευ-

70. Κάτι ἀνάλογο παρατηροῦμε καὶ στὴν Σελεύκεια τῆς Κιλικίας, ὅπου καὶ ἐκεῖ ὁ χώρος ταφῆς ἦταν κοινὸς μέ τοὺς χριστιανούς *CII* II 784: Παραστατικὸν Ἑβραίων.

71. Horst, 68-69.

72. Kant, 685-86. Γενικότερα γιὰ τὴν λανθασμένη εἰκόνα ἀντισημιτισμοῦ καὶ ἀντιπάθειας πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ἡ ὁποία ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγὸ στὴν μεταγενέστερη παράδοση, βλ. Kraabel (1982) ὅπ.π., 458-62 καὶ A. Seager - A. T. Kraabel, *The Synagogue and the Jewish Community, Sardis; from Prehistoric to Roman Times* (1983) 184. Trebilco, ὅπ.π., 188.

73. P. Trebilco, ὅπ.π., 186. A.T. Kraabel, *The Synagogue at Sardis: Jews and Christians*, στὸ Guralnick (ἐκδ.), *Sardis: Twenty-Seven Years of Discovery*, Chicago 1987, 70 κ. ἑξ. *CII* I² Prol. 64. M.H. Williams, "The Jewish Community of Corycus: Two more inscriptions", *ZPE* 101 (1994) 252.

74. Trebilco, ὅπ.π., 187.

75. *CII* I² LXII. Horst, 101.

τικά σύμβολα, ἄλλοτε ἀναφέροντας τό ἐθνικό τους ἢ θρησκευτικά ἀξιώματα καί σέ ὁρισμένες περιπτώσεις καί μέ τούς τρεῖς παραπάνω τρόπους, ὅπως στό ἐπιτάφιο τοῦ Θεοδοσίου. Ἡ ἔντονη ἐθνική καί θρησκευτική συνείδησή τους ἀποδεικνύεται ἄλλωστε ἀπό τό γεγονός ὅτι, ἀντί τῶν γνωστῶν οἰκογενειακῶν ἀρετῶν τῶν νεκρῶν, τίς ὅποies συναντοῦμε γενικά στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, στίς ἀντίστοιχες ἐβραϊκές ἀναφέρονται κυρίως ἀρετές καί ἀξιώματα ποῦ τούς συνδέουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέ τήν Συναγωγή, ὅπως συμβαίνει μέ τίς στήλες τοῦ μελλοπρεσβύτερου Θεοδοσίου ἢ τοῦ ἀνώνυμου ὑμνωδοῦ (;)⁷⁶ τῆς κοινότητος τῆς Βέροιας.

Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Βέροιας

Ἀγγελική Γ. Κουκουβοῦ

76. Γιά τήν μεγάλη συχνότητα μέ τήν ὁποία ἐμφανίζονται ἀξιώματα συναγωγῆς σέ σχέση μέ ἄλλες ιδιότητες καί γιά τήν σημασία ποῦ ἔχει αὐτή ἡ διαπίστωση γιά τόν ρόλο τῆς συναγωγῆς στίς κοινότητες τῆς Διασποράς βλ. Horst, 66, 85, 133. Trebilco, 114.

SUMMARY

The Jewish community of Beroia in the ancient period: New grave inscriptions

Four new grave inscriptions from Beroia furnish interesting information about the members and the organisation of the city's Jewish community in the ancient period. The existence of the community was already known from a passage in the Acts of the Apostles (17:10-15), as well as from two older grave monuments that had been found immured.

Two of the new inscriptions came to light during a rescue excavation in a plot of land in the city, while the other two were picked up not far away from the excavation site.

The first stele, from the grave of a Jew named Theodosios, refers to the deceased as *mellopresbyteros*, a term which appears here for the first time in a Jewish inscription and means one who has been elected to the office and is to serve the following year.

The second stele preserves part of an inscription in verse, the second example from Greece, referring to a hymnodist of the community and extolling his exceptional abilities, if we have correctly understood the expression used. This is the first and only evidence from Greece of the singing of psalms in the synagogues of the Diaspora, and shows that, in terms of ritual, the Beroia community in no way lagged behind the large Jewish communities of Rome and Aphrodisias, which are the sources of the other two documents we possess.

The third stele is decorated with Hebrew symbols and unfortunately preserves very few letters from the inscription.

The fourth item is an inscribed colonnette commemorating the dead Ioustenos.

Unfortunately, the inscriptions can be dated only by the uncertain criterion of the shape of the letters and the general impression of the script, for the excavation data offer no chronological support. The first two inscriptions may be dated to the first half of the fourth century AD and the third and fourth to the second half of the same century.

Apart from their importance for the history of the local community, the new epigraphical finds are also of more general interest with regard to the organisation and the religious and social life of the other communities of the Diaspora too. The existence, ascertained for the first time here, of an elected body of elders in the Beroia community may serve as a parallel not only for the other communities in Greece, but also for those in the rest of the Diaspora, and confirms the opinion of many scholars that the organisation of the Jewish communities must have been influenced by that of the numerous (professional and religious) associations that appears all over the Roman Empire.

It is significant that, while the two earlier stelai were found re-used and immured, two of the new inscriptions came to light in the course of excavations. The fact that the other two were picked up nearby strengthens our hypothesis that this was the site of the Jewish cemetery. If this is indeed so, then the rest of the finds from the area indicate that the Jews were buried near the Christians and the pagans, which is gradually being shown to have been the case with most of the communities of the Diaspora. We believe that although the burial of Jews in the same place as the others does not prove that relations between them were cordial, it does at least show that there was no active hostility.

The Jews' considerable degree of integration into their environment, which the new data reveal to have been the case in most communities, never went as far as assimilation. The Jews always preserved their strong ethnic and religious consciousness, proudly declaring their ethnic and religious identity on their burial monuments and associating themselves first and foremost with the synagogue, which was a fundamental reference point in the Diaspora.

Α. Κουκουβοῦ Εἰκ. 1

Α. Κουκουβοῦ Εἰκ. 2

A. Κουζουβού Ειχ. 3

A. Κουζουβού Ειχ. 4

A. Κουζουβού Ειχ. 5